

CARL SCHMITT MEZI VĚDOU A PROROCTVÍM

Jan Dobeš

Carl Schmitt between Science and Prophecy

This article sets out the fundamental intellectual starting points of Carl Schmitt. It is concerned chiefly with his conception of law, the main features of his political philosophy, and his attitude to liberalism, parliamentarism, democracy, and the Nazi dictatorship. It also takes into account the way in which he used historical arguments to support his ideas. Particular attention is paid to the concept of the political, which Schmitt considered an independent sphere of human existence, one based on differentiating between friend and foe, an act performed by the wielder of sovereign political power. It is precisely the question of power and, linked to it, sovereign decision, which form the core of politics. Ethical or economic criteria must not enter this sphere. The natural framework in which the political is applied is the State, which appears outwardly in the sphere of foreign policy. In domestic policy the State is based on the identity of the ruler(s) and the ruled. In the twentieth century, however, according to Schmitt, this conception of politics and the State underwent a crisis with serious consequences, which lay either in the invasion of universalist tendencies undermining the special character of the State or in the subordination of politics (as the pure exercise of power) to particular interests, backroom deals, and compromises.

Jan Dobeš (*1967), působí na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, dobejaff@ff.cuni.cz

Německý právník, právní filozof a státovědec Carl Schmitt patří k nejzajímavějším a nejvýraznějším postavám intelektuálních dějin 20.století. Stejně tak jej ale můžeme zařadit i mezi myslitele nejvíce kontroverzní. Jeho rozsáhlé dílo, které překračuje hranice jednotlivých oborů, vyvolávalo protichůdné reakce již za autorova (více než devadesátiletého) života a předmětem neobyčejně intenzivního zkoumání nepřestává být dodnes. Bibliografie „schmittovských“ monografií

a sborníků čítá již stovky položek, mezi kterými se najdou klasické životopisy, analýzy jeho nejvýznamnějších spisů, ohledávání styčných ploch s teologií, filozofií i kulturou, líčení četných Schmittových kontaktů s politikou a také pátrání po jeho stopách a vlivu mezi politiky i intelektuály různých názorových proudů. Většinou těchto prací prolíná explicitně nebo implicitně otázka, jaké povahy byl Schmittův známý „flirt“ s nacismem – zda se jednalo jen o nahodilou epizodu, která neurčuje pohled na jeho život a dílo, nebo naopak o přirozené vyústění základních myšlenek, k nimž se ve svých spisech a veřejných vystoupeních trvale hlásil. Podle odpovědi se pak Schmitt jeví svým obdivovatelům jako epochální politický myslitel, jako Hobbes 20. století, kdežto kritikové v něm vidí „korunního právníka třetí říše“, či dokonce „pasáka moci“.

Carl Schmitt se narodil v roce 1888 v katolické rodině, což se později v řadě jeho děl projeví. Po studiích práv pracoval několik let jako úředník. V roce 1916 se ve Štrasburku habilitoval. Po vojenské službě, k níž se přihlásil jako dobrovolník (strávil ji ale v úředním aparátu generálního štábu) na něj čekala akademická kariéra, v jejímž průběhu vystřídal kromě krátkodobého působení v Greifswaldu a Kolíně nad Rýnem hlavně Bonn a Berlín. V letech 1933–1936 přijal několik funkcí v institucích, které měly sloužit k politickému podřízení univerzit nacistickému režimu. Podílel se také na vypracování některých právních norem směřujících k posílení nacionálněsocialistické diktatury. V roce 1936 byl ale režimními ideology ostře napaden a obviněn z nedostatečné pravověrnosti.¹ Ztratil veřejný vliv a znovu se plně věnoval vědecké práci. Sympatie k režimu si ale uchoval a ani později se od nich nedistancoval. Po válce byl krátce internován a v souvislosti s norimberskými procesy i vyslýchán. Před tribunálem ale nakonec vystupoval pouze jako svědek, nikoli jako obviněný. Na rozdíl od svých mnohých žáků (Ernst Forsthoff, Ernst Rudolf Huber), kteří Schmittovy teze zastávali, rozvíjeli je a k nacismu chovali více než vstřícný postoj, se však za univerzitní katedru už nikdy nevrátil. Stáhl se do soukromí v rodném Plettenbergu, kde strávil 38 let až do smrti v roce 1985. Ještě dlouhá léta však publikoval a prostřednictvím svých nových i stále znovu vydávaných starších prací se trvale udržoval v povědomí německé i mezinárodní veřejnosti. Patřil spolu s některými svými souputníky, jimiž byli Ernst Jünger, Hans Freyer nebo Helmut Schelsky, k neformálním vůdcům ideového směru, který lze označit za tradiční německý konzervatismus. Jeho zastánci navazovali na meziválečnou koncepci konzerva-

1 Vytykáno mu byl jeho katolicismus, přátelství k Židům a údajné nepřátelství k NSDAP, jejímž členem byl od roku 1933.

tivní revoluce, v jejímž duchu si uchovávali kritický postoj k Západu a k západní podobě demokracie.² Odlíšovali se tak od politického konzervatismu, který se v poválečné Spolkové republice naopak se Západem a západními hodnotami sblížoval.³ Schmitt ale disponoval nepřehlédnutelným vlivem na celou politicko-intelektuální atmosféru rané Spolkové republiky.⁴ Jeho asi nejproslulejší teze o rozlišení přítele a nepřitele jakožto základním charakteristickým znaku politiky a suverénního státu se uplatnila v poznání zásadního rozdílu mezi systémem nastoleným v západní a východní části Německa.

V českém prostředí se jméno Schmitta dlouhou dobu pojilo s výše zmíněnými základními nálepkami. Teprve v několika málo posledních letech dolehly ozvěny diskusí o Schmittovi i k nám.⁵ K tomu napomáhá i skutečnost, že v českém překladu nedávno vyšla dvě důležitá Schmittova pojednání. Spis *Pojem politična* vychází ze stejnojmenné studie uveřejněné v roce 1927 a do knižní podoby byl rozšířen v roce 1932. Patří mezi Schmittova díla nejcitovanější a bývá pokládán za charakteristického reprezentanta nejen druhé fáze autorova ideového vývoje,⁶ ale i za typickou ukázkou celého jeho myšlení. O více než třicet let mladší je *Teorie partyzána*, v níž se Schmitt pokouší postihnout jádro převratných změn poválečného světa.

Ve 20. století ovládly teorii práva dva hlavní směry – právní pozitivismus a iusnaturalismus. Schmitt rozhodně odmítal základní východiska obou těchto koncepcí. Proti teorii přirozeného práva namítal, že právo a spravedlnost ne-

2 Oblasti Schmittova zájmu se ale se zaměřením „klasiků“ konzervativní revoluce překrývaly jen částečně, a proto jej nelze jednoduše řadit mezi představitele tohoto zvláštního ideového směru.

3 K poválečnému Schmittovu působení a neformálnímu, leč silnému vlivu, kterým disponoval, srov. DIRK VAN LAAK, *Gespräche in der Sicherheit des Schweigens. Carl Schmitt in der politischen Geistesgeschichte der frühen Bundesrepublik*, Berlin 1993.

4 RÜDIGER VOIGT, *Carl Schmitt in der Gegenwartsdiskussion*, in: *Der Staat des Dezisionismus. Carl Schmitt in der internationalen Debatte*, (ed.) Rüdiger Voigt, Baden-Baden 2007, s. 23.

5 Jednou z mála příležitostí prolomit klíše tohoto typu byl sborník KARL BALLESTREM, HENNING OTTMANN (edd.), *Politická filosofie 20. století*, Praha 1993, s. 59–85. Jako doklad nově probuzeného zájmu o Schmitta srov. PAVEL BARŠA, *Síla a rozum. Spor realismu s idealismem v moderním politickém myšlení*, Praha 2007. Zde je Schmittovi věnována obsáhlá kapitola. V červnu roku 2008 se na Filozofické fakultě UK konal i seminář o některých aspektech Schmittova myšlení. Nakolik je mi známo, byla to v Česku první vědecká akce zabývající se tímto tématem.

6 K. BALLESTREM, H. OTTMANN (edd.), *Politická filosofie 20. století*, s. 60, rozlišuje v této souvislosti celkem pět fází: období kritiky právního pozitivismu (1910–1916), decizionismu a suverenity státu (1919–1932), konkrétního myšlení o řádu (1933–1936), teorie velmocenského prostoru (1937–1950) a přemýšlení o podstatě a proměnách politiky ve světě vzývajícími technikou (1950–1978).

lze odvozovat z žádných obecně platných morálních zásad nebo z teologických zdrojů. Právo neplatí proto, že by se v něm odrážela boží vůle, lidský rozum, lidská přirozenost nebo základní principy morálky.⁷ Vpád těchto hodnot do práva a politiky pokládal Schmitt za velmi nebezpečný. V tomto ohledu se sice shodoval s právním pozitivismem, ale s jeho hlavními představiteli, zejména s Hansem Kelsenem, se rozcházel v přesvědčení, v čem spočívá vlastní podstata práva. Pozitivisté chápou právo jako samostatný, uzavřený a vzájemně provázaný systém norem vzešlý z normotvorné činnosti mocenských institucí. Od jiných souborů norem je zcela oddělené a nelze je jimi jakkoli poměřovat. Důležitý pak není jeho morální obsah, ale uzákonění správnou formou, významová jasnost a splnění všech dalších kritérií platnosti.⁸ Podle Schmitta se tak ale právo redukuje na mechanické uplatňování normy. Ve vytváření a uskutečňování práva proto musí být přítomen subjektivní moment, který tkví v rozhodnutí – v rozhodnutí suveréna o výjimečném stavu, o správnosti určité aplikace práva. Toto rozhodnutí se stejně jako samo právo neodvozuje z intelektuálního poznání nebo z morálního posuzování. Nic je neomezuje, nic mu nepředchází, naopak ono samo předchází právu a zakládá je.⁹ Teprve na jeho základě se konstruuje spravedlnost.

Rozhodnutí však tvoří podstatu svébytné sféry veškeré lidské existence, kterou Schmitt nazývá politično. Jeho náplní je odlišení přítele a nepřítele, k němuž ale dochází pouze prostřednictvím suverénního rozhodnutí držitele politické moci. Monopol na toto rozhodnutí má obvykle stát, může je však přijmout i jiný subjekt. Jakmile tak učiní, vstupuje do oblasti politična a stává se politickým suverénem. Jestliže je pro politiku základním kritériem stanovení přítele a nepřítele, pak pro jiné sféry lidského života platí kritéria jiná. Morálku určují kategorie dobra a zla, ekonomii kategorie zisku a ztráty a estetiku kategorie krásy a ošklivosti. Všechny tyto oblasti by podle Schmitta měly existovat vedle sebe a nezávisle na sobě. Někteří autoři však upozorňují, že politično nelze chápat jako přesně vymezitelné „území“, v němž se vyskytují esenciální hodnoty, ale že se jedná o určitý typ vztahů, vzájemného působení a ovlivňování, jenž se může vztahovat na všechny věcné nebo životní oblasti.¹⁰ *Pojem politična* vznikl z obavy z toho, že do prostoru

7 PAVEL HOLLÄNDER, *Filosofie práva*, Plzeň 2006, s. 30.

8 P. HOLLÄNDER, *Filosofie práva*, s. 23.

9 P. BARŠA, *Síla a rozum. Spor realismu s idealismem v moderním politickém myšlení*, s. 176–178.

10 ERNST-WOLFGANG BÖCKENFÖRDE, *Der Begriff des Politischen als Schlüssel zum staatsrechtlichen Werk Carl Schmitts*, in: *Complexio Oppositorum. Über Carl Schmitt*, (ed.) Helmut Quaritsch, Berlin 1988, s. 284.

politiky vstupují kritéria z jiných oblastí, především morálky a ekonomie, a snaží se ústřední kritérium politična nahradit. Proto Schmitt hájil nedotknutelnost politiky a jejích základních východisek. Ačkoli politično přesahuje stát, neboť představuje jeden ze základních způsobů uvažování a vztahování se ke světu,¹¹ je nepřirozenější jeho spojení se státem. Stát je subjekt, který se ve sféře politična pohybuje nejčastěji. V něm se kategorie přítel a nepřítel vyjevují v nejčistší podobě. Avšak podobně jako politično musí se i stát bránit před „nečistou příměsí“, kterou do něho hrozí vnášet liberalismus. Liberalismus a jeho přístup k politice pokládá Schmitt za jedno ze dvou největších nebezpečí pro stát a politično. Spočívá v permanentní liberální tendenci směřovat pojmy, podřizovat politiku morálním nebo ekonomickým standardům a nad stát klást společnost. Liberálové pohlížejí na stát kriticky. Domnívají se, že je apriorně násilný a zločinný, protože tíhne k uchopení suverénní moci. Svůj úkol pak liberalismus spatřuje v úsilí o omezení a neutralizaci této moci. Tím však postupuje proti samotné podstatě státu a politiky. Přitom si liberálové neuvědomují, jak jim Schmitt připomíná, že politiku a ústřední politické pojmy nelze vytlačit. Představa, podle níž se politika oprostí od násilí tím, že se v ní uplatní ekonomické metody založené na hospodářských zájmech a smlouvách, nebo morální kritéria, která se vztáhnou na jednotlivé její aktéry, je podle Schmitta naprostou iluzí. Za každým takovým pokusem se obvykle stejně skrývá prosazování politických zájmů, které však v takovém případě dostává méně zřetelnou formu. Jakmile ekonomické nebo morální kategorie vyhledávají ambici eliminovat suverénní politickou moc a její rozlišování přítele a nepřítele, dostávají samy okamžitě politickou podobu. Subjekty, které za nimi stojí, úmyslně či neúmyslně samy získávají politickou moc a politický charakter.

Schmitt v *Pojmu politična* úporně bojuje s tradiční liberální tezí, že stát může a má být neutrální. Státu sice přisuzoval moc, která by neutralizovala dílčí hospodářsko-sociální nebo nábožensko-konfesijní zájmy narušující jeho vnitřní politickou jednotu.¹² Má-li si zachovat existenci, nesmí se stát neutrálním v tom smyslu, že by přišel o suverénní moc ztělesněnou především ve zmíněném oddělení přítele a nepřítele.

11 K. BALLESTREM, H. OTTMANN (edd.), *Politická filosofie 20. století*, s. 66

12 E.-W. BÖCKENFÖRDE, *Der Begriff des Politischen als Schlüssel zum staatsrechtlichen Werk Carl Schmitts*, s. 296. Böckenförde připomíná, že Schmitt odmítal spojování státu s dílčími zájmy tříd, společenských vrstev nebo náboženských vyznání. Jejich obhájci neměli stát ovládat a vstupovat do sféry politična. V úvahu by takový vývoj připadal pouze v tom případě, že by se z nich stali nositeli státní politické rozhodovací moci a že by svůj konkrétní zájem dokázali prosadit jako vůdčí ideu státu, podle níž by se řídilo rozlišování přítele a nepřítele.

Toto rozlišování, které tvoří podstatu sféry politična, Schmitt dovádí až do krajního důsledku, kterým je možnost války a v ní i případné fyzické likvidace. K válce nemusí dojít, ale základním rysem politična je sama její možnost a to, že nebude žádným vnějším nátlakem vyloučena. Odlišení přítele a nepřítele a s ním spojené *ius belli* je nejdůležitějším atributem suverénní politické moci, a jestliže jakýkoli subjekt (stát nebo kdokoli jiný) ztratí tuto schopnost, znamená to konec jeho politické existence.¹³ Dostane se tak pod moc subjektu jiného, který „za něj“ toto základní rozhodnutí bude dále uskutečňovat. Právě schopnost přijmout a naplnit rozhodnutí oceňoval Schmitt i na Hitlerovi.¹⁴ Toto pojetí politiky jej nakonec inspirovalo ke zřejmě neproblematičtějším textům a veřejným vystoupením jeho kariéry. V létě 1934 totiž pochválil nacistického vůdce za způsob, jakým v tzv. noci dlouhých nožů vyřešil mocenský spor s vedoucími představiteli SA.¹⁵ Hitler se mu jevil jako ztělesnění žádoucího politického vůdcovství: „Vůdce chrání právo před nejhorším zneužitím, když v okamžiku nebezpečí vytváří právo silou svého vůdcovství jako nejvyšší soudce. Skutečný vůdce je vždy také soudce. Z vůdcovství plyne soudcovství.“ Vůdce tedy podle Schmitta měl vždy pravdu – stál nad veškerým pozitivním právem, neboť právo sám vytvářel.¹⁶

13 P. BARŠA, *Síla a rozum. Spor realismu s idealismem v moderním politickém myšlení*, s. 163–165.

14 V této souvislosti je ale třeba připomenout, že podle některých zdrojů Schmitt ještě před nástupem nacistů k moci naopak doporučoval postavit NSDAP mimo zákon. Jednalo se totiž o stranu, která tehdejší stát ohrožovala, a proto Schmitt přesně v duchu své teorie politiky od státu očekával, že prokáže svoji sílu a životaschopnost a přijme rozhodnutí k radikálnímu postupu vůči svému „nepříteli“. Jestliže ale nacisté projeví větší vůli, ovládl stát a navíc vzbuzovali velké naděje, že jej dokážou výrazně posílit, Schmitt se stal podporovatelem jejich úsilí. Ačkoli nebyl prost antisemitských klíšé, nelze jej pokládat za přesvědčeného nacistu, který by nacistický režim schvaloval z ideových důvodů.

15 CARL SCHMITT: *Der Führer schützt das Recht*, Deutsche Juristenzeitung 1934, s. 945 n., 1. srpna 1934. V diskusích o Schmittovi jeho kritické obvykle dříve nebo později poukazují právě na tento článek nebo na přednášku *Die deutsche Rechtswissenschaft im Kampf gegen den jüdischen Geist* z roku 1936.

16 Tento nechvalně proslulý text vznikl v období jeho tvorby, které autoři Schmittem se zabývající označují jako konkrétní myšlení (o) řádu. V této souvislosti se ale rýsuje zajímavý rozpor s předchozím obdobím decisionismu, neboť zatímco v něm na obsahu rozhodnutí nezáleželo a šlo toliko o schopnost rozhodnutí přijmout, tzv. konkrétní myšlení řádu se vztahovalo k určité substanci, kterou bylo německví (Deutschheit). Další nikoli nepodstatný rozdíl spočívá ve vztahu k minulosti. Jestliže se totiž decisionismus orientoval na budoucnost, konkrétní myšlení řádu hledalo své opory naopak v minulosti. K tomu srov. CHRISTIAN GRAF KROCKOW, *Die Entscheidung. Eine Untersuchung über Ernst Jünger, Carl Schmitt und Martin Heidegger*, Frankfurt am Main-New York 1990, s. 94–97. Sám Schmitt se ale pokoušel ve svých dalších dílech (například ve spise *Der Nomos der Erde*) oba tyto směry spojit.

Za suverénem stojí ústavodárná moc, kterou Schmitt chápal jako politickou vůli schopnou přijmout celkové zásadní rozhodnutí o formě politické existence.¹⁷ V novověku připouštěl dvě základní varianty toho, kdo bude subjektem této moci – monarchu nebo lid. Vzhledem ke Schmittově pověsti konzervativce může překvapit, že z těchto dvou možných zdrojů legitimacy upřednostňoval lid. Pro tuto „demokratickou legitimitu“ se však nevysslovoval z důvodů normativních či ideologických, ale spíše historických, neboť její prosazení pokládal za výsledek historického vývoje.¹⁸

Nositelé suverénní politické moci Schmitt připodobňuje k suverénnímu Bohu, který neomezeně zasahuje do běhu světa. Značná část jeho díla je věnována právě zdůvodňování blízkosti politiky a teologie. Schmitt se vyznačoval slavnými větami, které uvozovaly jeho spisy a v maximální stručnosti vystihovaly jejich hlavní myšlenku. Jedna z nejproslulejších těchto vět zní: „Všechny pregnantní pojmy moderní státovědy jsou sekularizované teologické pojmy.“¹⁹ Politický suverén se nesmí bát úkolu tvořit politickou vůli a obsah politična tak, jak Bůh tvoří svět – pro oba tyto případy platí „creatio ex nihilo“. Všemocnost suveréna (diktátora) je obdobou všemocnosti Boží. To platilo zejména (nikoli však výlučně) pro výjimečný stav, který Schmitt pokládal za situaci, v níž se nejnázorněji vyjevuje podstata politiky. Podobné paralely pak Schmitt nachází i mezi jinými druhy politického řádu a pojmy z oblasti teologie. Liberalismus a právní stát odpovídají deismu, v němž se sice vyskytuje Bůh jako tvůrce světa, avšak bez možnosti dalších zásahů. Anarchismus se zase blíží ateismu, protože slibuje svobodu od panství. Důležitější než tato překvapující porovnávání je ale Schmittův pokus teologicky interpretovat novověk. Navzdory vnější, zdánlivě plné sekularizaci se Schmittovi jeví všechny novověké politické režimy s jejich charakteristickými znaky jako odvozené od teologie a poměru k Bohu. Nutno však dodat, že šlo o teologii soustřeďující se výlučně na otázku charakteru a působení boží moci ve světě a že úplně pomíjela tak základní kategorie jako láska, milost či obětování. Jestliže Schmitt zdůrazňoval, jak úzce je politika spjata s teologií, chtěl tím bojovat proti zužování politiky a proti snahám upírat jí záběr zahrnující i otázku samotné existence člověka a společnosti.

Liberalismu Schmitt vytýká, že politiku nepřipustně mění na diskusi o morálních problémech nebo na obchodní smlouvání. Zastírá tak pravý charakter poli-

17 CARL SCHMITT, *Verfassungslehre*, Berlin 2003, s. 75.

18 PETER UNRUH, *Weimarer Staatsrechtslehre und Grundgesetz. Ein Verfassungstheoretisches Vergleich*, Berlin 2004, s. 107.

19 CARL SCHMITT, *Politische Theologie. Vier Kapitel der Lehre von der Souveränität*, Berlin 1979³.

tiky, v níž se primárně nemají řešit morální, náboženské nebo ekonomické otázky. Proto odmítá pojmy sociální, hospodářská nebo náboženská politika. Skutečná politika je podle Schmitta pouze jedna a jde v ní o existenci a potažmo o věci poslední – nikoli o rozdělování zdrojů, výši daní nebo o ideje. Morální pojmy a hospodářské zájmy mají společný odpor ke státu a politice. Podsouvají jim implicitní násilí a vyvolávají dojem, že právě morálka a (nebo) obchod dokážou nastolit takové uspořádání světa, v němž bude násilí eliminováno. Schmitt však namítá, že politika bez násilí ztrácí vlastní podstatu. Politika se zabývá problémy, které prostřednictvím moralizujícího přístupu ani ekonomického uvažování řešit nelze. Proto pokud nad odlišováním přítele a nepřítele zvítězí morální posuzování nebo technicko-organizační úvahy, dochází k „odpolitizování“ politiky. Politika ztrácí svůj charakter už samotnou diskusí. Buržoazní právní stát, který na ní spočívá, byl ve Schmittových očích výrazem příklonu k „ne-političnu“.²⁰ Schmitt ale proti liberalismu vznášel i jiné argumenty. Kritizoval jej z hlediska antropologického, neboť soudil, že liberalismus vychází z představy „dobrého“ a v zásadě altruistického člověka, kterému k naplnění tohoto potenciálu stačí odklidit z jeho životní cesty všechna vnější omezení. Vedle toho používal i historickou argumentaci opírající se o tezi, že liberalismus ztratil svoji podstatu, neboť pominuly důvody jeho někdejšího vzestupu (boj proti aristokracii nebo proti rodovým výsadám).²¹

Pojem politična patří do té fáze Schmittova díla, v níž autor mimořádně vyzvedává význam rozhodnutí. Váha tohoto momentu se výrazně zvyšovala v období ekonomické, politické a společenské krize v meziválečném období. Situace, kdy se hroutily jistoty a životní řád, člověka, dosud chráněného ve zděděném rámci, tlačila k rozhodnutí.²² Schmitt společně s jinými mysliteli, například s Ernstem Jüngerem, formulovali ideový směr, v jehož středu stálo právě rozhodnutí. Chápal je jako nutnou protiváhu diskuse, která byla pilířem liberálních režimů. Rozhodnutí ve smyslu decisionismu se nepřijímá podle existujících zákonů, ale samo se stává normou.²³ Zde je úmyslně použito slovo norma, nikoli zákon. Schmitt totiž preferoval pojem „opatření“, který souvisel s jeho důrazem na výjimečný stav či individuální konkrétní situace. Politická moc se projevuje právě v nich.

20 HANS MEIER, *Die Lehre Carl Schmitts: vier Kapitel zur Untersuchung Politischer Theologie und Politischer Philosophie*, Stuttgart 2004, s. 215.

21 P. UNRUH, *Weimarer Staatsrechtslehre und Grundgesetz*, s. 95–98

22 CH. GRAF VON KROCKOW, *Die Entscheidung. Eine Untersuchung über Ernst Jünger, Carl Schmitt, Martin Heidegger*, s. 155.

23 OTFRIED HÖFFE, *Ethik und Politik. Grundmodelle und-probleme der praktischen Philosophie*, Frankfurt am Main 1979, s. 373–374.

Současně se na jejich pozadí vyjevuje i pro Schmitta rovněž důležitá převaha existenciálního momentu nad normativním. V možnosti a schopnosti vydávat a využívat opatření vystupuje skutečná „schmittovská“ suverénita.²⁴ V této souvislosti se Schmitt zabýval historickými okolnostmi a soudobou situací parlamentarismu jakožto institucionálního prvku, který má dopad rozhodnutí suveréna oslabit a nakonec rozhodnutí jako zvláštní druh tvorby politické vůle nahradit. Parlamentarismus je ve Schmittových očích úzce spjat s liberalismem, který se vyznačuje vyhybáním se rozhodnutí. Místo suverenity prosazuje parlamentní diskuse, procedury a jejich přesné dodržování.²⁵

Zásadním motivem Schmittovy teorie politiky je dále přesvědčení, že tato suverénní moc se spojuje s partikulární identitou. Z ní vyrůstá i vymezení nepřítele, který je tak vždy relativní – nejde ani o nepřítele osobního (v tomto smyslu Schmitt vždy rozlišuje mezi *hostis* a *inimicus*),²⁶ ale zejména nejde, resp. nemá jít, o nepřítele univerzálního. Skutečnost, že nositel suverénní moci označí jiného nositele suverénní moci za svého nepřítele, nepodléhá žádnému zdůvodnění, které by se opíralo o hlediska obecné spravedlnosti nebo všelidské morálky. Ta-

24 CH. GRAF VON KROCKOW, *Die Entscheidung. Eine Untersuchung über Ernst Jünger, Carl Schmitt, Martin Heidegger*, s. 57. Von Krockow upozorňuje, že důraz na výjimečnost a jedinečnost uvádí Schmitta do zajímavé blízkosti s historismem. Opatření nelze vyvodit z žádné normy stejně jako všechna lidská uspořádání nejsou podle klasického historismu logicky odvoditelná, nýbrž jim lze pouze porozumět.

25 Pro Schmittovo pojetí parlamentarismu blíže srov. CARL SCHMITT: *Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus*, Berlin 1996⁸. Tento další ze Schmittových vlivných spisů je založen na tezi, podle které měl parlamentarismus své oprávnění v době před vznikem masové demokracie. Schmitt věřil, že například parlamentní systém v Británii během 18. století spočíval na racionální veřejné diskusi nezávislých zástupců veřejnosti oprostěných od všech konkrétních dílčích zájmů. Proti této představě kladl soudobý parlament složený z poslanců zvolených za masové politické strany. V něm jde pouze o politické a hlavně hospodářské zájmy jednotlivých společenských vrstev, které do parlamentních lavic vysílají své zástupce. Základní „pracovní metodou“ v takovém sboru se stávají masová propaganda a zákulisní jednání. Parlament 20. let 20. století tak stejně nazývanou instituci z doby před zhruba dvěma stovkami let připomíná čistě vnějškově. Tato kritika byla v meziválečných letech jako diagnóza „choroby“ vlivná a populární i mezi těmi mysliteli, kteří navrhovali „jinou léčbu“. Právě o ni se opíraly návrhy na přebudování parlamentu na orgán stavovského zastoupení. Schmitt sám viděl cestu jinde – v posílení moci suveréna, kterým mohl být na půdě výmarské ústavy říšský prezident (*Hüter der Verfassung*, jak zní přímo název známé Schmittovy práce z počátku 30. let). Bádání o dějinách parlamentarismu však již před dlouhou dobou ukázalo, že Schmittova představa parlamentu vedoucího čistě racionální diskuse nezatížené žádnými partikulárními hledisky a složeného z nezávislých poslanců je iluzí – srov. WOLFGANG JAEGER, *Öffentlichkeit und Parlamentarismus*, Stuttgart 1973, s. 26.

26 CARL SCHMITT, *Pojem politična*, Brno-Praha 2007, s. 29.

kový nepřítel pak ani nutně nemusí být zlý nebo nemorální. A nepřátelství vůči takovému nepříteli je proto také „pouze“ relativní a dočasné. Jestliže ale nepřítel definujeme na základě univerzálních principů a prohlásíme jej nikoli za nepřítel pouze vlastního, nýbrž za nepřítel lidstva (nebo lidských hodnot), musí být i naše nepřátelství vůči němu absolutní a absolutní musí být i válka, která se proti němu případně povede. Kromě zmíněného liberalismu tak druhého největšího nepřítel politična a státu Schmitt odhaluje v univerzalizmu. Se svojí typickou stylistickou brilantností Schmitt naléhavě přesvědčuje čtenáře, že „nejstrašlivější válka je vedena jen ve jménu míru, k nejděsivějšímu útisku dochází jen ve jménu svobody a nejhruznější nelidskosti jsou chápány jen ve jménu lidskosti“.²⁷ Schmitt poukazuje na záludnosti pojmu lidstvo, který je „obzvlášť užitečným ideologickým instrumentem imperialistických expanzí“.²⁸ Vede-li se válka ve jménu lidstva, nepřítel přirozeně přestává být člověkem a přestávají platit veškeré zábrany, které se ve vztahu k člověku udržují. Nepřítel nikdy nemá lidstvo, ale vždy každá politická jednotka. Prostřednictvím nepřítel se ustavuje a vymezuje každé politické společenství.²⁹ V tomto smyslu je Schmitt přesvědčen, že jeho pojetí politiky, navzdory významu, jaký v něm náleží pojmu nepřítel, paradoxně udržuje nepřátelství v jistých hranicích.

Schmitt se v mnoha svých pracích dotýká minulosti. Používal historické argumenty a poukazoval na mnohé historické skutečnosti. Nebyl však historikem a nešlo mu o poznání minulosti, nýbrž o postizení vůdčí ideje, jejíž pomocí lze pochopit historický vývoj lidstva. Snažil se nalézt podstatu člověka jako společenského tvora, přičemž se pochopitelně bez pohledu nazpět nemohl obejít. Hledání hlavních zásad, podle nichž se postavení člověka řídilo, jej dovedlo k vypracování svébytné koncepce dějin novověku. Byl přesvědčen, že se novověk dělil na několik epoch, které měly vždy své specifické centrum, tedy oblast, která „dodávala“ základní hodnoty, na jejichž základě se řešily problémy a otázky oblastí jiných. Po jisté době dochází k „neutralizaci“ stávajícího centra a nástupu nového. Podle tohoto schématu se tak v ústředním postavení nacházela nejprve teologie a po ní metafyzika, morálka, ekonomie a za časů Schmittových i technika. S proměnami epoch se mění i stát a politika. V zájmu zachování své existence si

27 C. SCHMITT, *Pojem politična*, s. 91.

28 C. SCHMITT, *Pojem politična*, s. 54. Ať už budeme Schmittovu koncepci politiky více či méně oprávněně kritizovat, přesnost těchto dílčích postřehů ve světle zkušeností ze světových dějin 20. století jasně vyniká.

29 Misty dokonce Schmitt naznačuje, že každá politická jednotka může mít jen jednoho skutečného nepřítel, a má-li jich víc, svědčí to o vnitřní nejednotě jí samé.

ale musí být vědom svého postavení k podstatě doby a musí naplňovat nejdůležitější aspiraci, která spočívá v řízení příslušné „centrální oblasti“. V tomto duchu Schmitt oceňuje Sovětský svaz, který tuto skutečnost pochopil a v době ekonomické krize podřídil státní moci ekonomické poměry.³⁰ Ani nastupující éra techniky neměla znamenat konec politična a státu, ačkoli se s ní pojilo očekávání, že technická věcnost, odbornost a neutralita dají zapomenout na konstanty politiky. Historie se podle Schmitta vyznačovala diskontinuitou – její princip spočíval v proměnách výše zmíněného středu jednotlivých epoch. Ale i rozhodnutí a na něm spočívající politická moc suveréna měly ahistorický charakter a vymykaly se historickému přístupu. Bylo nutné je neustále obnovovat, čímž se historická linie opakovaně protrhávala. Diktátor, který se chápe moci, dělá trhlinu do běhu času a otevírá „post-historický“ horizont.³¹

Schmittovo pojetí politiky se v první řadě vztahovalo k politice mezinárodní, protože právě v této sféře se přirozeně vyskytuje nepřítel. Vnitřnímu životu států obvykle tento charakteristický rys politiky chybí. Konkurence různých politických stran není, resp. neměla by být s nepřátelstvím ve smyslu boje o existenci srovnatelná. Schmitt však připouštěl, že ve výjimečných případech významného oslabení integrativní schopnosti státu může nastat situace, kdy například skupina působící v jeho rámci identifikuje ve skupině odlišné nepříteli, s nímž je nutno svést zásadní souboj o vlastní existenci. Taková skupina pak přebírá atributy státu a buď se sama státem stává a nahradí dosavadní selhávající stát, nebo se podřídí vnějšímu subjektu, který od té chvíle převezme příslušné rozhodování do svých rukou. Tento popis velmi připomíná poměry v Československu po roce 1945. Uvnitř formálně samostatného a suverénního státu vznikla politická síla, která vykazovala mimořádnou integrační přitažlivost a jejíž politika byla založena na rozhodnutí o nepříteli. Proti tomuto nepříteli se měl vést boj, pro jehož výsledek nebyly nejdůležitější volby ani parlamentní diskuse, nýbrž pevnost a odhodlání dotáhnout jej až do krajních důsledků, kterým musela být nepřítelova konečná (prozatím) politická likvidace. Rozhodnutí v tomto smyslu přijal subjekt od státu odlišný. Státu samotnému již bylo toto oprávnění upřeno,

30 C. SCHMITT: *Pojem politična*, s. 85. Schmitt bral bolševickou revoluci velice vážně a zamýšlel se nad její podstatou a dopady. Dospěl dokonce až ke konstatování, že režim, který nastolila, v sobě nese více rysů státu než státy v době takových vládců, jako byli Filip II., Ludvík XIV. nebo Fridrich Veliký – bolševici totiž lépe než tito velcíáni pochopili žádoucí poměr státu k duchovnímu centru své doby.

31 K tomu blíže ARMIN ADAM, *Rekonstruktion des Politischen. Carl Schmitt und die Krise der Staatlichkeit 1912–1933*, Weinheim 1992.

a proto začal být nahrazován silou, která rozhodovat chtěla a dokázala. Jestliže se zanedlouho ukázalo, že reálně nakonec rozhoduje ještě jiná síla, na podstatě vývoje se nic nezměnilo.³²

Vnitřní oblast státu, který si chce udržet svoji suverenitu, sílu a respekt, musí být podle Schmitta založena na identitě vládnoucích a ovládaných, v níž také spočívá skutečná demokracie. Ostrý kritik parlamentarismu často protestoval proti tomu, aby se demokracie spojovala s parlamentem, parlamentními procedurami a potažmo s liberalismem. Předpoklad pro pochopení doby masové demokracie viděl právě v oddělení liberalismu a demokracie. Zásadu, že se stejným se musí jednat stejně, Schmitt doplňoval o její nevyhnutelný důsledek, že vůči jinému se musí postupovat jinak: „K demokracii tedy nutně patří za prvé homogenita a za druhé, je-li to nutné, vyloučení nebo zničení odlišného.“³³ Podobně jako se v novověku měnily výše zmíněné centrální oblasti, měnila se i látka, z níž se tato homogenita vytvářela. Po antické ctnosti a náboženství se jí stal v 19. století národ. Proto nikoli liberalismus a jeho hodnoty pluralismu, diskuse a názorové neutrality, nýbrž národ a jeho nejvyšší meta, kterou je přirozeně obhajoba vlastní existence a vyloučení všech heterogenních prvků, se musí spojit s demokracií. Pro variantu, v níž by jako základ této homogenity posloužila třída, nebylo třeba tuto koncepci nijak zásadně měnit.

Schmitt po celý život s různou intenzitou, avšak jednoznačně bojoval proti individualisticky pojímané autonomii a proti ideji sebeurčení člověka ve světě, podle níž se lze řídit jen vlastním rozumem. Z politického hlediska uznával pouze existenci kolektivního homogenního subjektu, nikoli individua.³⁴

Ve svém spisu *Pojem politična* Schmitt na rozdíl od svých některých jiných prací (zejména od *Politické teologie*) neporovnává politickou a metafyzickou skutečnost. Věnuje se politické antropologii, přičemž vychází z přesvědčení, že „člověk je zlý“. Z toho se odvíjí rezignace na morální stránku politična.³⁵ Rozhodnutí je tak důležitější než jeho obsah, což tvořilo podstatu kritiky Schmitta ze strany mnoha renomovaných autorů (Karla Löwitha nebo Christiana Graf von Krockow).

32 Mnohá jednotlivá vyjádření komunistických představitelů stejně jako jejich celkový duch skutečně připomínají Schmitta. Své členy neustále přesvědčovali, že trvalá spolupráce s „buržoazií“ možná není, že odlišnost od ní je založena mnohem hlouběji než běžný konkurenční boj politických stran a že střet s ní musí vyústit do absolutního vítězství.

33 C. SCHMITT, *Die geistesgeschichtliche Lage*, s. 14.

34 P. UNRUH, *Weimarer Staatsrechtslehre und Grundgesetz*, s. 105.

35 A. ADAM, *Rekonstruktion des Politischen*, s. 47.

Cílem *Pojmu politična* je obhajoba a záchrana radikálního monismu, který Schmitt pokládal za předpoklad vnitřní jednoty a zbraň proti rozkladu politického společenství. Spis vznikl v určitém historickém kontextu, v němž jsou přesně určeny hrozby pro politiku a politično. Zůstává spornou otázkou, zda jde o normativní teorii politiky nebo diagnózu i léčbu moderních nemocí, které způsobily krizi státnosti.³⁶ Sám autor na ni nedává jasnou odpověď. Nutnost rozlišování a rozhodnutí charakterizuje jednak jako reálnou možnost, která stojí před každým politicky existujícím národem.³⁷ Na druhé straně ale také odlišení přítele a nepřítel pokládá za základní konstitutivní rys politiky, bez kterého je pak jakákoli politika nemožná a zbývají jen nepolitické sféry morálky, umění, hospodářství nebo tzv. světového názoru.³⁸ Schmitt varuje před silami, které ohrožují státnost. Spatřuje je v rozkladném pluralismu dílčích zájmů uprostřed státu, ve zhoubném působení univerzalistických představ o obecné spravedlnosti a věčném míru (v dané době reprezentované například Společností národů nebo Briand-Kellogovým paktem) a v demokratizaci státu.³⁹

Udržení státnosti, suverenity a suverénního rozhodování i v podmínkách demokratického státu a tvář v tvář všem hrozbám mělo být překážkou degradaci politiky na zájmové kompromisy nebo proti rozšíření univerzalistických hodnot, jejichž přijetí by mohlo být násilně vynucováno, vedlo by k prosazení univerzálního nepřátelství, ke kriminalizaci protivníka a k brutálním válkám proti němu.

Nebezpečí, kterých se Schmitt v *Pojmu politična* obával, se v jeho očích během následujících desetiletí naplnila. Politiku založenou na suverénním rozhodování a odlišování přítele a nepřítel negativně ovlivňovaly morálních soudy, národohospodářské úvahy, zájmové kompromisy a technická neutralita. Ačkoli jak bylo výše uvedeno, skutečná politika se odehrávala na mezinárodní úrovni, *Pojem politična* se primárně týkal politiky vnitřní. Mezinárodní politice a právu se Schmitt začal intenzivně věnovat ve druhé polovině 30. let poté, co de facto nuceně opustil většinu veřejných funkcí.⁴⁰ V této době se ve Schmittových textech objevuje několik nových motivů, které sice nejsou v nepřeklenutelném rozporu s jeho dosavadními principy, ale nepochybně je poněkud proměňují a posouva-

36 A. ADAM, *Rekonstruktion des Politischen*, s. 48–49.

37 C. SCHMITT, *Pojem politična*, s. 28.

38 C. SCHMITT, *Pojem politična*, s. 54.

39 A. ADAM, *Rekonstruktion des Politischen*, s. 25.

40 Nejvýznamnějšími plody tohoto zájmu byly spisy *Völkerrechtliche Großraumordnung mit Interventionsverbot für raumfremde Mächte – Ein Beitrag zum Reichsbegriff im Völkerrecht*, Berlin-Wien-Leipzig 1939; *Land und Meer. Eine weltgeschichtliche Betrachtung*, Leipzig 1942; *Der Nomos der Erde im Völkerrecht des Jus Publicum Europaeum*, Köln 1950.

jí. Jestliže doposud se jeho myšlení orientovalo především na stát, který pro něj tvořil vlastně jediný možný rámec politiky a společenského života vůbec, nyní začal používat pojmy *prostor* a *říše*. V reakci na zánik suverénního státu v Hobbesově smyslu a konec klasického mezinárodního práva dospěl k závěru, že místo systému založeného na rovnosti suverénních států nastupují říše, v nichž dojde ke koncentraci moci v určitém velkoprostoru. Ten přitom bude vymezen a konstituován historicky, což je další podstatný nový moment ve Schmittově díle. „Velkoprostorový“ systém mezinárodního práva tak měl nahradit rozpadající se tzv. *Ius Publicum Europaeum*.⁴¹ Jako vzor nastupujícího uspořádání Schmittovi sloužila Monroeova doktrína, kterou pokládal za následovánímhodný pokus zřídit velkoprostor s vlastním právním principem. Jeho podstata spočívala ve „spojení politicky probuzeného národa, politické ideje a velkoprostoru ovládaného touto ideou a vylučujícího možnost cizí intervence“.⁴² Na tomto ideovém základě měl být organizován i prostor Evropy 30. let 20. století. Německý národ se politicky probudil a ujímá se svého historického úkolu vytváření a organizace velkoprostoru. Případná intervence nepřátel (ať už z východu nebo západu) by pak byla pro představitele nového systému nejen politicky a mocensky nepřijatelná a musela by být odražena, ale byla by i protiprávní. Právo totiž, což nás přivádí zpět k decisionismu, byť v poněkud odlišné podobě, vzniká přímo v tomto systému, resp. tímto systémem.⁴³ Moc v takovém uspořádání však čerpá svoji legitimitu z jiného zdroje. Přestává jím být princip identity a homogenního společenství, jak s ním počítá *Pojem politična*. Na jeho místo nastupuje historická legitimizace. K ní patří i monopol na výklad epochy, s čímž souviselo i právo na násilí a ospravedlnování vlastních zločinů. Tuto možnost Schmitt příznával i „projektu“ budování evropského velkoprostoru v čele s Německem. Dějiny z tohoto hlediska však pochopitelně nezahrnují veškeré dění, ale jsou pojímány jako uskutečňování určitého epochálního záměru. Nastolení a upevnění nacistického režimu stejně

41 HASSO HOFFMANN, *Legitimität gegen Legalität. Der Weg der politischen Philosophie Carl Schmitts*, Berlin 2002, s. 195–196. Schmitt pokládal uspořádání, jež nazýval *Ius Publicum Europaeum*, za jedinečný historický konstrukt unikátně spojující právo a prostor. Spočíval podle něj na třech charakteristických znacích, kterými byly rovnováha pevninských států v Evropě, souhra Evropy s britskou námořní říší a existence rozsáhlých volných prostor na Zemi. Jelikož ve 20. století všechny tyto předpoklady mizely, zanikal i systém, který se o ně opíral. Pluralismus evropských států byl podkopáván univerzalistickými tendencemi, rovnováha pevninské a námořní moci se hroutila a ztrácely se otevřené a volné prostory.

42 CARL SCHMITT, *Völkerrechtliche Großraumordnung mit Interventionsverbot für raumfremde Mächte. Ein Beitrag zum Reichsbegriff im Völkerrecht*, Berlin-Wien 1939, s. 20.

43 H. HOFFMANN, *Legitimität gegen Legalität*, s. 210.

jako postupující budování jeho „velkoprostoru“ Schmitt interpretoval jako úsilí překonat nebezpečnou tendenci v evropských dějinách, která už tři sta let směřuje k oddělení soukromé a veřejné sféry, k pluralistickému rozvratu politické jednoty a k přesunu vlády od zřetelných nositelů moci do rukou anonymních společenských sil. Z historické perspektivy se přitom jednalo o určitý návrat – poté, co v (raném) novověku suverénní jednotlivé státy nahradily původní říši, docházelo ve Schmittově současnosti k obnově konceptu říše. Podobně jako i v jiných tématech, kterých se Schmitt dotkl, panuje i zde pojmová nejasnost. Ústřední pojmy říše a velkoprostor mu sice někdy téměř splývaly, ale zcela identické nebyly. Společné jim bylo odmítnutí chápat je staticky a realisticky v geografickém smyslu jako pevnou oblast s vyznačenými neměnnými hranicemi. Schmitt se ani v této době zcela nevzdal momentu kreativního rozhodnutí. V tomto kontextu sice rozhodnutí do značné míry vázala historická podmíněnost, avšak stále na něm záleželo. Velkoprostor tak získával zvláštní historicko-dynamický charakter, kdy se v historickém rámci odehrávají lidské plánování, organizace a aktivity a rozhoduje se, na základě jakých idejí se bude nový prostorový řád tvořit.⁴⁴ Zatímco velkoprostor přece jen má substanciální ráz, říši Schmitt chápe především v čistě duchovním smyslu jako „vyzařování“, které svým kulturním, politickým a hospodářsko-organizačním dopadem přirozeně přesahuje hranice států a národů. Toto vyzařování má vycházet z jednoho centra a jeho součástí nutně musí být i „historický čin“ a „metafyzické rozhodnutí“. Jejich prostřednictvím a samozřejmě i na základě historického vývoje se konstituuje prostor. Současně i z nich vyrůstá řád, který je vázán na místo. Z následné jednoty řádu a místa pak vzniká právo. V návaznosti na dřívější fázi Schmittovy intelektuální biografie (konkrétní myšlení řádu) se ustavuje sepětí řádu, prostoru a dějin, nevázané již na jednotlivý stát. Souvislost řádu a prostoru ale není fenoménem specifickým pro 19. nebo 20. století. Ve Schmittově pojetí souvisejí s existencí dvou základních forem společenské existence v nejširším slova smyslu již od 16. století – pevninské a námořní. Již na jejich základě vznikla dvě odlišná uspořádání prostoru, kterým posléze odpovídaly i dva systémy mezinárodního práva a nakonec i dvě pojetí války a nepřátelství. Jestliže na zemi byl stát subjektem mezinárodního práva, nositelem systému a pořádku a válka představovala omezený střet státem organizovaných pravidelných armád, na moři se vedla válka nabývající takřka totální charakter. Právě zde se rodily trendy, které Schmitta znepokojovaly

44 CARL SCHMITT, *Raum und Großraum im Völkerrecht*, Zeitschrift für Völkerrecht 24/1940, s. 148.

a na které upozorňoval – absolutní nepřítelství a slabší hranice mezi pravidelným vojskem a nepravidelnými ozbrojenci, označovanými jako piráti, jež však v očích Schmitta byli jedním z předobrazů moderního partyzána.⁴⁵ Stejně jako pojmy velkoprostor a říše nepojímal Schmitt ani zemi a moře ve smyslu přírodním a geografickém, ale spíše v historicko-kulturním jakožto dva principy řádu a prostoru.⁴⁶ Pochopitelně se pak nemusejí plně krýt s pevninou a mořem v jejich reálné podobě. Výkladem prostoru v jeho historicky a kulturně podmíněném se-
pětí s řádem ale ještě Schmittovy ambice nekončí. Zmíněná jednota totiž podle jeho představ měla napomoci i k obnově celistvosti lidského života rozbité negativními jevy novověkých evropských dějin (individualismem, racionalismem, pluralismem) a z nich plynoucími rozpory mezi *sein* a *sollen*, resp. mezi právem a mocí. Idea prostoru tím získala i existenciální dimenzi – měla navrátit lidským životům ztracený smysl.

Schmittovy úvahy o prostoru ale zdaleka neměly jen abstraktně ideový ráz a netýkaly se toliko historického pozadí, na němž prostor vznikal. Ač již z politických funkcí odsunutý zpět do akademického prostředí, stále byl Schmitt ochoten nacistický režim podporovat a spojovat s ním naděje na velký historický výkon, jímž si opatří „novou“ legitimitu. Prostor musí nutně mít i svoji konkrétní podobu a Schmitt byl přesvědčen, že právě Německo má povinnost a současně výsadu jej zformovat. Vytvoří silný a nenapadnutelný střed Evropy, který dokáže ubránit proti vměšování cizích mocností.⁴⁷ Ke zdaru tohoto úsilí mohou napomáhat jeho dosavadní politické, hospodářské, kulturní a osidlovací úspěchy, naopak ohrozit je může zhoubný židovský vliv: „Specifická židovská neschopnost pochopit vše, co se týká půdy, země a regionu, spočívá ve způsobu jejich politické existence. Vztah národa k půdě formované vlastní osidlovací a kulturní práci a ke konkrétním mocenským formám, které z něj plynou, je židovskému duchu nepochopitelný. Žid jim ani nechce porozumět, nýbrž je pojmově ovládnout a nahradit pojmy vlastními.“⁴⁸

45 Podobně jako v případě parlamentarismu nebo liberalismu Schmitt i v této argumentaci odkazuje na historické příklady, jichž však užívá selektivně s jednoznačným záměrem podpořit svoji tezi, nikoli přispět k poznání minulosti. V této souvislosti proto poukazuje na to, že vojenské akce na moři měly širší dosah, byly zaměřeny i proti těm, kteří s nepřitelem pouze obchodovali a nepřímo prostřednictvím blokád postihovali i civilní obyvatelstvo.

46 H. HOFFMANN, *Legitimität gegen Legalität*, s. 229.

47 BERND RÜTHERS, *Carl Schmitt im Dritten Reich. Wissenschaft als Zeitgeist-Verstärkung?*, München 1989, s. 85–86.

48 C. SCHMITT, *Völkerrechtliche Großraumordnung*, s. 5n.

V průběhu války pak Schmittovy úvahy o prostoru odpovídaly nacistickému ideologickému či spíše propagandistickému obratu, podle kterého se válka interpretovat jako boj o záchranu Evropy. Poslední Schmittův spis, uveřejněný ještě před koncem války, obhajoval myšlenky plurality velkoprostorů, přičemž Německo se mu jevilo jako poslední bariéra před postupujícími univerzalistickými tendencemi, které s sebou nesly diskriminující pojetí války, jež měla skončit absolutní porážkou nepřítele.⁴⁹ Německo tak bránilo Evropu před náporom SSSR a USA — mimoevropských mocností s celosvětovými ambicemi.⁵⁰ Proti globální jednotě, bez ohledu na to, zda měla kapitalistický nebo komunistický nátěr, Schmitt stavěl existenci jednotlivých konkrétních velkoprostorů naplněných vlastním smyslem.⁵¹

Nastupující mocnosti se svými ideologickými cíli otevíraly prostor pro nové pojetí války, v němž bude možné využívat dosud neznámé metody a zastře se hranice mezi regulérní armádou a dalšími ozbrojenými sbory. Charakteristickou postavou této doby se stává partyzán-bojovník záměrně skrytý a oddělený od uniformované armády. Nepřítel, proti kterému bojuje, je absolutní, a nepřátelství, jež k němu pociťuje, nezná omezení. Teze *iustus hostis* přestává platit. Z hlediska suverénního státu, který Schmitt obhajuje v *Pojmu politična*, stejně jako z hlediska mezinárodního a válečného práva patřil partyzán ke zločincům. Ochrana, která náleží válečným zajatcům, si nezaslouží a jako rušitel veřejného pořádku by měl být potírán prostředky a silami policie.

Jak se z psance stal typ moderního hrdiny, politicky a vojensky využívaný, propagandisticky vyzvedávaný a často i umělecky opěvovaný? Nad počátky a mezníky tohoto vývoje se Schmitt zamýšlí ve spise *Teorie partyzána*, který byl sice vydán až na počátku 60. let, ale navazoval na jednu významnou předválečnou linii jeho díla. Historické úvahy v něm se odvíjejí od počátku 19. století. Tehdy se ve Španělsku po francouzském vpádu poprvé objevuje bojovník nacházející se mimo oficiální struktury a pozvedající zbraň proti cizí okupaci. Téměř současně se ale na Vídeňském kongresu posiluje evropské válečné právo, jehož subjekty jsou státy a jež zřetelně rozlišuje mezi válkou a mírem, nepřítelem a zločincem,

49 Je ale třeba dodat, že sám Schmitt již dříve totální válku za určitých okolností připouštěl – jakožto předpoklad totálního míru a samozřejmě jako nutnou odpověď na v jeho očích totální válku anglosaských mocností proti Německu – srov. CARL SCHMITT, *Die Raumrevolution – Durch den totalen Krieg zu einem totalen Frieden*, Das Reich 19, 29. září 1940, s. 3.

50 CARL SCHMITT, *Die letzte globale Linie*, in: Völker und Meere. Aufsätze und Vorträge, (ed.) Edgar Zechlin, Leipzig 1944, s. 342–349.

51 C. SCHMITT, *Die letzte globale Linie*, s. 348.

kombatantem a nekombatantem. Válku podle tohoto práva svádějí pravidelné armády států. Bojují v ní státy jako nositelé *ius belli*. V jeho rámci byl partyzán cizím jevem, který nemohl očekávat právo ani milost.

Přesto v odporu proti Napoleonovi (nejen ve Španělsku, ale také například v Prusku) vzklíčilo semínko boje jiného druhu.⁵² Schmitt však upozorňuje na to, že vlastně i vstup partyzána na jeviště moderních dějin vyplynul z rozhodnutí suverénních států – bez pomoci nositele regulérní moci by nezískal vliv a nedosáhl úspěchů. Intenzivní politické přesvědčení a oddanost vyššímu cíli (nikoli či alespoň nikoli primárně vlastnímu obohacení nebo nárůstu vlastní moci) začaly odlišovat partyzána od zbojníka či loupežníka.⁵³ Postupně stoupala mobilita jeho aktivního bojového nasazení a míra jeho politické angažovanosti. Původní partyzán, jak se objevoval v různých historických momentech 19. století, především bránil své území proti cizí okupaci a veškerá jeho aktivita tak plynula ze spjatosti s vlastní zemí. V této době se partyzán profiloval jako vlastenec ochotný v zájmu vlasti brát na sebe mimořádné osobní riziko. Revoluční myslitelé Marx, Engels a Lenin se ale zasloužili o zásadní rozšíření role partyzána. Do jeho rukou se v podobě filozofie dějin, podle níž se blížila socialistická revoluce, která porazí buržoazii a osvobodí masy, dostala mocná ideová zbraň. Partyzán 20. století se proměnil v revolučního bojovníka, v nástroj světové revoluce, který má svrhnout celý společenský řád. Národně osvobozenecský moment sice nezmysel, ale byl prohlouben o univerzalistickou revoluční ideologii. Oba tyto prvky vytvořily nesmírně silnou legitimizační oporu, kterou využívali sovětsí partyzáni v občanské válce a bojovníci různých národností za druhé světové války. Vrchol tohoto vývoje pak Schmitt nalézal v partyzánech čínských a vůbec v národně osvobozenecském hnutí asijských národů. Později by bylo možné do této řady přidat i partyzány v Latinské Americe a v Africe. Řada revolučních válek učinila z partyzána „klíčovou postavu světových dějin“.

Partyzány vedený boj poznamenávalo již výše zmíněné absolutní nepřátelství, které opravňovalo používání prostředků doposud považovaných za neregulérní – stírala se hranice mezi válkou a mírem, mezi vojáky a civilisty. Partyzán nejen-

52 Schmitt připomíná edikt pruského krále o domobraně, který nařizoval všem obyvatelům postavit se všemi prostředky proti nepříteli, který pronikal na území Pruska – srov. CARL SCHMITT, *Teorie partyzána. Poznámka na okraj k pojmu politična*, Praha 2008, s. 49–50. Autor pokládá tento akt za první vyzvednutí důležitosti partyzána.

53 Schmittovo pojetí partyzána se týká bojovníka, který v kolektivu usiluje o splnění jistých vojensko-politických cílů. Nejde tedy o jakéhokoli individualistického rebela, který se postavil společnosti jako celku a vede boj s jejími hodnotami a konvencemi.

že nemusel, ale ani nemohl být viditelně označen a nemohl otevřeně nosit zbraň. Doklady pro toto tvrzení nalézá Schmitt v průběhu druhé světové války, kterou partyzáni významně ovlivnili a spoluvytvořili její charakter absolutního střetu. Slouží mu jako ukázka války formované obecnými principy svobody a lidskosti, které démonizovaly nepřítele a měly být dovedeny až do jeho úplné kapitulace blízke likvidaci. Rozdělení Německa a skutečnost, že s ním vlastně nikdy nebyl uzavřen mír, považoval za názorný příklad takového přístupu k nepříteli. Je ale pozoruhodné, že Schmitt vůbec neuvažuje o tom, jak k tomuto charakteru druhé světové války přispělo Německo a nacistická ideologie. Jejich tažení proti SSSR přitom neslo všechny znaky absolutní války ve Schmittem popisované podobě.

V největší části spisu *Teorie partyzána* autor uvažuje o partyzánech působících stále ještě v podmínkách klasického suverénního státu, byť postupně slábnoucího. Potvrzuje to i zvolený podtitul („poznámka na okraj k pojmu politična“), podle kterého zůstává partyzán činitelem autoritu státu na jedné straně sice implicitně narušujícím, ale současně se státem pořád spjatým. V závěru si ale klade otázku, jak postavení partyzána ovlivní ohromující pokrok techniky a nástup „technicky proorganizovaného“ světa. Hodnoty a kritéria související s technikou směřovaly k neutralizaci politična a Schmitt proto přemýšlel o různých variantách dalšího vývoje. První možností, které však v kontextu celého svého díla nemohl věřit, bylo naprosté překonání všech dosavadních rozporů a nepřátelství právě pod údajně blahodárným vlivem technického způsobu myšlení. Za takového stavu se bude partyzán podobat tvoru, jehož životní prostor se zásadně změnil a on je odsouzen k zániku. Partyzán se ale také mohl novým podmínkám přizpůsobit, osvojit si a využít metody a potenciál moderní techniky. Schmitt hovořil o nebezpečí vzniku „industriálního partyzána“.⁵⁴ Ten se pak již zcela vymkne kontrole jakékoli státní moci. S původním partyzánem mu zůstane společné ono intenzivní politické přesvědčení, v jehož duchu povede svůj boj, který již nebude omezen na žádnou jednotlivou oblast ani na žádného konkrétního nepřítele – bude bojovat na celém světě proti celému světu.

V době, kdy *Teorie partyzána* vyšla poprvé, Schmitt nemohl vědět, která z popsaných možností se naplní. Jelikož ale nikdy nevěřil, že by nepřátelství a války mohly z pozemského světa zmizet, pokládal tento další přerod partyzána za pravděpodobný. V tomto ohledu nezbyvá než ocenit jeho obdivuhodnou předvídavost. Vždyť příslušníci teroristických komand útočící v New Yorku, Londýně, Madridu či Bombaji a jejich vůdci jsou dokonalou ukázkou nového typu „indu-

54 C. SCHMITT, *Teorie partyzána*, s. 78.

striálního partyzána“. Ačkoli nemusíme souhlasit s jeho názorem, že jde o přirozený důsledek uplatnění univerzalistických konceptů ve sféře politiky a politična, která měla zůstat vždy parciální, budoucí vývoj a jeho nebezpečí Schmitt diagnostikoval přesně. Zůstává však otázka, jakou strategii a metody zvolit pro boj proti nepříteli, který je takřka neuchopitelný, kterého známe jen v mlhavých obrysech, který je všude a zároveň nikde.

Ačkoli většina spisů obsahujících myšlenky, které jsou dodnes všeobecně spojovány s osobností C. Schmitta, vyšla již před válkou, ani jeho poválečné dílo nelze přehlížet. Hranice, která by rozdělovala práce předválečné a poválečné, nepochybně neexistuje. Základní motivy zůstaly stejné, což ale rozhodně neznamená, že by nebylo možné nalézt některé nové prvky, jimiž se Schmittovy texty od poloviny 40. let vyznačují. Snažil se v nich podat dodatečné komentáře k vlastním dílům dřívějším, vyrovnávat se s jejich dosavadní recepcí, a tak zavřít vlastní myšlenkový vývoj.⁵⁵ Kromě toho dále postupovala tendence započatá již po roce 1936 a spočívající v posunu zájmu od úrovně jednotlivých států na širší fórum. Mnohem více než dřív se zabýval obecnými civilizačními fenomény. Silně jej znepokojovaly procesy funkcionalizace a technizace života, které vedly podle něj ke zplošťování, nivelizaci společnosti a k nahrazování osobností pouhými kolečky v soukolí systémů. V tom se shodoval s některými svými přáteli či ideovými souputníky, například s bývalým žákem Ernstem Forsthoffem nebo se sociologem a historikem Hansem Freyerem.⁵⁶ Schmitt i on se zamýšleli nad možnostmi, jak tomuto neblahému trendu čelit. Freyer formuloval koncepci tzv. „hältende Mächte“, které měly zadržovat tlak k duchovní uniformitě. Je zajímavé, že tito svojí podstatou konzervativní myslitelé se obávali ohrožení jednotlivce, a proto se jej snažili zachránit. Cílem jejich úsilí však nebyl jednatel v liberálním smyslu, ale jednatel odpovídající konceptu exkluzivní osobnosti vyznávající nestranný a kontemplativní postoj. Taková osobnost ale nesměla být „poznávaná“ hledisky morálky, přirozeného práva či hodnotových přesvědčení, která ve svých důsledcích slouží k diskriminaci a kriminalizaci.⁵⁷ Příznačně v té-

55 D. VAN LAAK, *Gespräche in der Sicherheit des Schweigens*, s. 71–72.

56 K pozoruhodné osobnosti tohoto myslitele polybujícího se na hranici několika oborů (sociologie, filozofie, historie) například JERRY Z. MULLER, *The other god that failed: Hans Freyer and the deradicalization of German conservatism*, Princeton 1987; ELFRIEDE ÜNER, *Soziologie als „geistige Bewegung“: Hans Freyers System der Soziologie und die „Leipziger Schule“*, Weinheim 1992.

57 Morálka a hodnoty jsou v duchu této koncepce příznačné pro charakter. Dirk van Laak upozorňuje na kontrast mezi osobností a charakterem. Kromě jiného osobnost je autonomní a nepodléhá žádným soudům ani hodnocením, zatímco charakter se posuzuje podle věrnosti linií – D. VAN LAAK, *Gespräche in der Sicherheit des Schweigens*, s. 108–112.

to souvislosti Schmitt pokládal nacismus toliko za jeden z projevů negativního vývoje moderny. Pomocí této metody užívané zdaleka nejen Schmittem a často se vyskytující v kruzích konzervativních intelektuálů, se bagatelizoval nacismus jako systém, stejně jako míra vlastního zapojení do jeho struktur a jeho politické, ideové nebo i přímo „fyzické“ podpory. Nacismus se svými projevy a důsledky byl v této souvislosti stavěn na stejnou úroveň jako racionalizovaná technokratická společnost ovládaná manažery nebo médii. Totalitní charakter obou těchto režimů představuje podle Schmitta a jeho soupeřníků stejně vážnou hrozbu pro „osobnost“.⁵⁸

Existuje-li skutečně podstatný rozdíl mezi Schmittem předválečným a poválečným, pak zřejmě spočívá právě v odlišném pojmání individua. Zatímco před válkou spatřoval určení jednotlivce ve splynutí s homogenním národním kolektivem, po válce, když se ukázalo, že tento se ocitl v troskách, spojoval právě se suverénní autonomní osobností naděje na obnovení politiky a kultury.

Právě boj proti obviněním tohoto druhu a vytrvalá snaha odmítat jakoukoli vlastní zodpovědnost za nacistické zločiny (které beztoho výrazně relativizoval) tvoří další podstatnou součást všech Schmittových veřejných aktivit. Přitom se nevyvaroval ani řady nevkusných vyjádření, která oprávněně dodnes budí pohoršení.⁵⁹ V jeho textech a myšlení místy splývaly zmíněné obecné tendence moderní doby s útoky na jeho osobu, a slévaly se tak v jeden široký negativní proud, který podemílá základy společnosti a kultury a zároveň hrozí záhubou i člověku jako svébytnému tvorů. Ve svém úsilí čelit síle tohoto tlaku se Schmitt cítil být katechonem ve smyslu druhé kapitoly druhé Pavlovy epístoly k Tessa-

58 Spíše do klasické Schmittovy biografie by patřila otázka, která se v této souvislosti naskytá, zda a případně do jaké míry totiž stála za tematickým posunem jeho spisů zásadní změna jeho společenského postavení a životních podmínek. Schmitt v roce 1947 přesídlil do rodného Plettenbergu a dlouhý zbytek života tam trávil v ústraní. Byl sice navštěvován a sám podnikal různé cesty, zůstával však soukromou osobou. Navíc po relativně dlouhou dobu byl považován za velmi problematickou osobnost, s níž se mnoho významných a vlivných lidí z politických i akademických kruhů nechtělo ukazovat a nechtělo s ní být spojováno. Vzhledem k tomu se Schmitt dostal několikrát do ponižující situace, kdy muselo být zrušeno jeho pozvání na veřejnou akci, neboť politikové, kteří na ni byli pozváni též, hrozili svoji neúčastí v případě, že by měli vystupovat vedle Schmitta. S nuceným odchodem z Berlína navíc Schmitt ztratil svoji knihovnu, což bylo o to bolestnější, že se nemohl spolehnout na žádnou jinou specializovanou institucionální knihovnu.

59 Není účelem této studie analýza toho, jak se Schmitt stavěl k nacistické epizodě svého života. Jen pro ilustraci uvedme, že vystaven připomínání myšlenek a tezí, které hlásal v období nacistické diktatury, se připodobňoval k pronásledovanému Ježíši – k tomu podrobněji JOACHIM PE-RELS, *Das juristische Erbe des „Dritten Reiches“: Beschädigungen der demokratischen Rechtsordnung*, Frankfurt am Main–New York 1999, s. 108–112.

lonickým, tedy tím, kdo brání nepravostem, jež dosud skrytě ohlašují příchod Antikrista.

Třetí část Schmittových poválečných textů tvoří jeho právní posudky a expertizy, které vypracovával na objednávku a týkaly se mezinárodního, ústavního nebo správního práva. Z obecného hlediska nejvýznamnější je nepochybně elaborát sepsaný za účelem plánované obhajoby známého průmyslníka Friedricha Flicka před norimberským tribunálem.⁶⁰ V něm se snažil popsat změny v pojmání mezinárodního práva, které vyrůstaly z výše zmíněného zániku systému *Ius Publicum Europaeum*. Schmitt opětne varoval před jeho důsledky, které spatřoval ve vpádu univerzalistických tendencí do mezinárodního práva. Připravený soudní proces se podle něj opíral o dva zásadní a zcela nové předpoklady. Především zaváděl zločin útočné války, čímž byla popřena dosavadní praxe, která dávala každému státu právo na válku bez rozlišování války útočné a obranné.⁶¹ Další průlom do mezinárodního práva představovala skutečnost, že před tribunál měli být postaveni a z nově formulovaných zločinů obžalováni jednotlivci – Schmitt upozorňoval, že dosud se za subjekt mezinárodního práva pokládaly výlučně státy a že fyzické osoby se proti němu nemohly provinít.⁶² V této souvislosti Schmitt klade otázky, jež dodnes neztrácejí svoji naléhavost a jež v sobě obsahují sotva překlenutelný rozpor mezi politickým a mravním hlediskem: lze vyžadovat od jednotlivce, aby se postavil proti vlastnímu státu, pokud dojde k přesvědčení, že stát, jehož je občanem a jemuž je povinován občanskou a politickou lojalitou, vede nespravedlivou útočnou válku? K jaké instituci má vznést své námitky? A může být za to, že tak neučiní, postaven před soud? Kdo a podle jakého práva má takové provinění soudit, pokud uvážíme, že trestní soudnictví má národní charakter a že trestní zákoníky a ani soudy nemají mezinárodní působnost? Schmitt veškerou váhou svých argumentačních dovedností dokládá, že v případě války je jednotlivec zavázán k věrnosti a poslušnosti své vládě a že mu nepřísluší rozhodování o oprávněnosti vedené války.⁶³ Odvolává se na sekulární

60 CARL SCHMITT, *Das internationalrechtliche Verbrechen des Angriffskrieges und der Grundsatz „Nullum crimen, nulla poena sine lege“*, (ed.) Helmut Quaritsch, Berlin 1994. Podle původních předpokladů měl být Flick zahrnut do procesu s nejvyššími představiteli nacistického Německa. K tomu však nakonec nedošlo.

61 C. SCHMITT, *Das internationalrechtliche Verbrechen*, s. 17. Schmitt připouštěl, že již v meziválečném období se objevovaly náznaky takové změny (Ženevský protokol a především Briand-Kellogův pakt). Trval ale na tom, že do roku 1939 se neprosadily a útočná válka se nestala zločinem podle uznávaného mezinárodního práva.

62 C. SCHMITT, *Das internationalrechtliche Verbrechen*, s. 61–62.

63 C. SCHMITT, *Das internationalrechtliche Verbrechen*, s. 70n.

tradici moderního státu, který uplatňuje nárok, jenž mu dosud nebyl upírán, aby konstituoval a schvaloval právo, a proto aby vedle jiného také trestal vlastizradu. Jestliže by se opustily všechny tyto zásady, obával se Schmitt těžkého konfliktu povinností a loajalit. Nastal by naprostý chaos, v němž by se z jednání, dosud považovaného za plnění povinností vůči státu, stal zločin, a naopak stíhané kriminální činy by se proměnily v dodržování zákona.⁶⁴

Ve svém posudku věnoval Schmitt zdaleka největší pozornost důkazům pro svoji tezi, že obvinění z příprav útočné války je z právního hlediska neudržitelné. Je ale třeba dodat, že jednoznačně (a zřetelněji v porovnání se svými pozdějšími texty) podporoval trestání těch činů, jež se začaly zahrnovat pod zločiny proti lidskosti (přijímal pro ně anglický pojem *atrocities*). Ve vztahu k nim dokonce Schmitt připouštěl, že jejich potrestání je možné i bez ohledu na dosavadní pozitivní zákony a že k němu stačí pouhé přirozené cítění, rozum a cit pro spravedlnost.⁶⁵ Tento názor je v kontextu celého Schmittova díla naprosto ojedinělý a jeho celkové tendenci se jasně vymyká. Pojmy jako přirozené cítění nebo cit pro spravedlnost jinak odmítal jakožto moralizující zátěž, která „znečišťuje“ právo.

Hlavními oporami Schmitta a jeho školy (lze-li o škole hovořit) zůstávaly i po válce decisionismus a etatismus. Z nich vycházela i kritika základního zákona (ústavy) Spolkové republiky i její celkové politické praxe. Pro Schmitta a jeho žáky totiž představovala stát hlavně vláda a obecně správa, nikoli parlament, politické strany nebo zájmová sdružení. Přitom však váha všech těchto faktorů, které podkopávaly schopnost rozhodnutí, se jim jevila na teoretické i praktické rovině nadsazená. Celkový západní vliv, který se ve Spolkové republice prosazoval, sledovali s nelibostí. Ačkoli byli loajálními občany, nepřipravovali žádný antidemokratický převrat a postupně se i s realitou poválečného Německa smiřovali, vědomí zásadního rozdílu mezi jejich státoprávním myšlením a anglosaským pojetím u nich nikdy nezmizelo. Jejich pojetí státu jako substanciálního útvaru založeného na moci a schopnosti rozhodnutí suveréna, a projevujícího se zejména ve výjimečném stavu, se přirozeně obtížně slučovalo s instrumentálním chápáním vlády jako technicko-funkční služby voličům a s důrazem na běžnou regulérní praxi.⁶⁶

64 C. SCHMITT, *Das internationalrechtliche Verbrechen*, s. 80.

65 C. SCHMITT, *Das internationalrechtliche Verbrechen*, s. 23.

66 FRIEDER GÜNTHER, *Denken vom Staat her. Die bundesdeutsche Staatsrechtslehre zwischen Dezision und Integration 1949–1970*, München 2004, s. 127.

Téměř okamžitě po Schmittově smrti se zvedla dosud neustávající vlna velkého zájmu o jeho dílo a myšlení. Má nepochybně více důvodů. Do jisté míry za ní určitě stojí fascinace vším, co nese punc zákazů, potlačování a umlčování. Částečně plyne z touhy po jakémsi intelektuálním dobrodružství, kterým se může stát hledání alternativy vůči parlamentní demokracii, která se zdá být tak šedivá a všední. Svoji roli hrála i Schmittova výjimečná schopnost argumentace, která se dovedně pohybovala na hranici mezi vědou a proroctvím. Schmittovy názory ale nelze považovat jen za myšlenkovou exhibici nebo provokaci ani je není možné odbýt s poukazem na jejich dobovou podmíněnost nebo politickou pomýlenost jejich hlasatele. Schmitt je velmi silný a přesvědčivý v identifikaci otevřených i skrytých krizových příznaků doby. Jeho představy o řešení a o ideálním stavu dnes lze sotva seriózně obhajovat. Jako pozorovateli obecných trendů a jejich kritikovi mu ale stále stojí za to naslouchat. V jeho dílech nacházíme neustálé zpochybňování zdánlivě neotřesitelných jistot a promyšlení základů, na nichž spočívá lidské společenství. To všechno může být dnes užitečné snad ještě víc než v době jejich vzniku.